

Juhász János

EGY KRITIKA A KRITIKÁRÓL

„HOGYAN LEHETSÉGES KRITIKAI
GAZDASÁGTAN?”¹

1 A Társadalomelméleti Kollégium által rendezett Bence György Konferencián, 2007 áprilisában elhangzott – eredetileg cím nélküli – előadás szerkesztett változata. A *Fordulat* szerkesztői és a Társadalomelméleti Kollégium közössége ezen előadás közlésével búcsúzik egykori igazgatójától.

Bence György, Kis János és Márkus György „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” című könyvét négy szempontból szeretném elemezni. Az első kérdés úgy hangzik, hogy jól értelmezi-e a könyv Marx munkaérték-elméletét és szocializmuskoncepcióját. Mielőtt ezt a kérdést röviden megválaszolnám, két dolgot szeretnék előrebocsátani. A megelőző beszélgetések meghívott vendégei valamilyen mértékig személyesen is érintettek a témában, hiszen ismerték a budapesti iskolához tartozó szerzőket. Rólam ez nem mondható el, semmiféle érintettségem nincsen. Számomra ez a könyv, a „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” egy könyv a könyvespolcomon, s bár tapadt hozzá valamilyen kivételezettségérzés, ott sorjázott más Marx-kritikai művek mellett.

Némi túlzással akár azt is állíthatjuk, hogy 1867-et követően több radikális és véglegesnek tekintett Marx-kritika született meg, mint ahány hét eltelt a Tőke első kötetének megjelenése óta. A dolognak van egy furcsasága, nevezetesen az, hogy mindig keletkezett valamilyen új ok, új körülmény, vagy akár csak ürügy, amely alapján Marxtól újabb és újabb bírálatnak kellett alávetni. Megítélésem szerint Marx helyzetét ebben az eltelt 140 évben súlyosbította az, hogy ebben az időszakban volt Marxnak jó néhány barátja is, s a mondás is úgy szól, hogy csak a barátaimtól ments meg engem, Uram, az ellenségeimtől megvédem majd magam.

Én kizárólag azzal szeretnék foglalkozni, hogy az egyébként sok tekintetben a Marx-kritikai munkák közül kiemelkedő könyv, a „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” valóban megalapozott, alapos, kimerítő és jogos Marx-kritika-e. Tehát én csak szövegeket látok magam előtt, elfelejtem a történelmi szituációkat, s oly módon próbálom meg kritizálni a kritikát, hogy nagyon-nagyon vastag zárójelközé teszem azt a kérdést, hogy Marx tételeit, kijelentéseit kvázi tárgyi igazság illeti-e meg. Azt vizsgálom meg tehát, hogy valóban az ellen irányul-e a kritika, amit Marx valójában leírt.

A felsejtetésben említett első kérdésre válaszolva nem közvetlenül a munkaérték-elméletéről szeretnék beszélni, hanem a munkaérték-elmélethez nagyon szorosan kapcsolódó profitráta-problémáról, nevezetesen a profitráta tendenciális esésének marxi törvényéről. A „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” szerzői ezt a problémát logikájának tekintik. Abból indulnak ki, hogy Marxnak ez a törvénye ideológiai megfontolásokon alapul, amelyekhez oly' makacs módon ragaszkodott, hogy a törvény megfogalmazásakor teljesen kézenfekvő dolgokkal nem vetett számot. A szerzők úgy fogalmazzák, hogy a törvény akkor érvényesülhetne, ha a kizsákmányolási ráta állandó lenne, de mivel a kizsákmányolási ráta nem állandó, hanem növekszik, ez útját állja a profitráta csökkenésének, és akár

meg is fordíthatja azt. Másrészt úgy érvelnek, hogy a technika fejlődése csökkenti a termelési eszközök értékét, amelynek megint csak az a hatása, hogy nem a profitráta esését idézi elő, hanem pont fordítva, növeli a profitrátát.

Hogy Marxnak igaza volt-e a következő két dologban, azt ne döntsük el, az viszont szövegszerűen bizonyítható, hogy Marx határozottan azt állította, hogy a munka társadalmi termelőerőinek növekedése csökkenti az áruk értékét, teljesen függetlenül attól, hogy azok fogyasztási javak-e vagy termelési eszközök. Marx határozott véleménye szerint a munka társadalmi termelőerőinek növekedése növeli az értéktöbbletrátát; ennek külön nevet is adott, ez a relatív értéktöbblet-termelés. Mind a két tényező a munka termelékenységének növekedésére vezethető vissza. Mindezekkel együtt a kérdéses törvényt a következőképpen definiálta, és itt szó szerint kell idéznem: „az általános profitráta tovahaladó süllyedő tendenciája tehát csupán a munka társadalmi termelőereje tovahaladó fejlődésének a tőkés termelési módra nézve sajátos kifejezése”.

Marx több helyen megismétli egyébként ezt a megfogalmazást: egyrészt tehát azt mondja, hogy a munka termelőerői csökkentik az áruk értékét, ami növeli a profitrátát; továbbá azt is állítja, hogy a munka termelőerejének növekedése emeli az értéktöbbletrátát, ami növeli a profitrátát. Ezzel együtt a profitráta tendenciális esésének törvénye a következő: a termelőerők növekedését a munka termelékenységének növekedése okozza. Szerintem már önmagában is van itt egy olyan állítás, amin érdemes elgondolkozni.

Eddig még egyetlen profitráta-kritikusnál sem találkoztam a törvénynek ezzel az eredeti marxí definíciójával. Mindenfélté állítottak róla, de ezt az eredeti definíciót nem vizsgálták meg közelebbről, s tapasztalataim alapján Marx kritikusaírói elmondható, hogy nagyobb energiát fektetnek Marx megcáfolására, mint megértésére. Az, amit Marx mondott, valóban egy komplex ellentmondás, de az ilyen ellentmondások nem ismeretlenek a tudomány történetében. Ellentmondás, hogy a fény egyszerre korpuszkuális és hullám természetű; s az is egy ellentmondás, hogy a földi életnek azt megelőzően kellett kialakulnia, mielőtt az egész életet szabályozó genetikai kód kialakult volna. Ezekről kevesebb vita van, mint a marxí ellentmondás megvizsgálásáról.

De ha valaki e kérdéseken nem akar elgondolkodni, akár azt is mondhatná, hogy Marx komplett örült volt, s azért írt ennyi zagyaságot. Ehelyett azt látjuk, hogy még ebben a megtiszteltetésben sem részesül, s csak azt állítják róla, hogy egy szimpla bolond volt, aki még azt sem vette észre, hogy az értéktöbbletráta emelkedése nem növeli, hanem csökkenti a profitrátát.

Röviden ejtenék néhány szót a szocializmus koncepció- és vízió-interpretálásának a kérdéséről is. A „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” legális kiadásának 82. oldalán a szerzők megfogalmazzak egy kritériumot, amely alapján szerintük dönteni lehet a marxí elmélet relevanciájáról. Ez úgy szól, hogy elképzelhető-e olyan termelés, amely nélküli

a termelési viszonyok behatását. Másképpen fogalmazva: elképzelhető-e a termelés pusztán mint technikai-gazdasági folyamat, anélkül, hogy egyúttal ne lenne társadalmi-gazdasági folyamat is?

Erre természetesen a válaszuk az, mint minden értelmes embernek, hogy: nem. De amikor kimondják azt, hogy nem képzelhető el olyan termelés, amelyre nincsen behatása a termelési viszonyoknak, itt egy látszólag váratlan logikai bukfunc következik. Persze ez csak látszólag váratlan és látszólag logikai. Nevezetesen az, hogy miután kimondták, hogy a társadalmi viszonyoknak igenis behatásuk van a termelési folyamatokba, a szerzők rögtön lecövekelnek amellett, hogy ezek a viszonyok nem lehetnek másfajta, csak és kizárólag tőkés viszonyok, amit persze nem így mondanak, hanem úgy fogalmaznak meg, hogy valamennyire is dinamikus termelés elképzelhetetlen az áru, a pénz és a profit kategóriái nélkül. Amelyek szerintem csak szépítő kifejezései az előbbi fogalomnak.

Ha valakik véglegesen összekovácsolják a termelést a tőkés termelési viszonyokkal, akkor bennem lelohada kíváncsiság a tekintetben, hogy megvizsgáljam, hogyan cáfolják meg a marxi szocialista víziót, mert a cáfolatuk végeredménye, bármennyire cizellált is legyen, nem lehet más, mint a vízió szó eredeti jelentése, nevezetesen: rémálom.

A „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” szerzői két irányból támadják a marxi munkaérték-elméletet. Az egyik oldalról állítják, hogy a munkaérték-elmélet a marxi szocializmus-konceptió, szocializmusvízió implikációja. Tudjuk jól, hogy Smith és Ricardo, különösen utóbbi, következetesen a munkaérték-elméletre építette fel politikai gazdaságtanát. És abban egészen biztosak lehetünk, hogy egyiküknek sem volt semmiféle szocializmus-víziója. De bizonyos értelemben még folytathatnák is a sort, mert valamilyen formában például Piero Sraffa is kacérkodik a munkaérték-elmélettel – igaz, eléggé komplikált formában adja elő, de őt sem vádolhatjuk meg szocialista vizionálással. Sőt Keynesnél is van egy elég furcsa utalás a munkaérték-elméletre, amit egyébként fő interpretátora, Hansen, pillanatnyi elmezavarral tud csak magyarázni. Ez az egyik része az érvrendszernek. A másik támadási pont logikai. Azt mondják, hogy amikor Marx levezette a munkaérték-elméletet, és úgy gondolta, hogy az ő levezetése logikailag zárt mindenféle más értékelmélettel szemben, akkor logikai hibát követett el. Lehet, hogy így van. De hogy ezt megvizsgálhassuk, egy-két kérdést meg kell közelebbről is néznünk.

Marx, szerény ember lévén, azt állította, hogy három dologgal járult hozzá a politikai gazdaságtan tudományához. Ezeket leltárszerűen felsorolják a könyv szerzői is. Először is, ő mutatta ki először kritikai módon az árutermelő munka kettős jellegét. A másik, amit

saját eredményének tüntet fel, hogy az értéktöbblet kategóriáját megjelenési formáitól – profit, járadék, kamat – elkülönítve ábrázolta. És a harmadik az, hogy ő magát tartja az elsőnek, aki úgy gondolta, hogy a kapitalizmusban nem a munkát adják és veszik, hanem a munkaerőt, egészen pontosan fogalmazva: a munkaerő áru.

Ha nagyon szigorúak akarunk lenni Marxhoz, akkor azt kell mondanunk, hogy ami ebből a háromból az ő nevéhez köthető, az igazából csak az utóbbi. Az tényleg marxi kategória. Az elsőség itt a kritikai módon való kimutatást jelenti, nem pedig ezeknek a kategóriáknak a kimondását. És ezt a félig szerzett kincset tartja a legfontosabb eredménynek; mi több, különböző helyeken megismétli azt, hogy az árutermelő munka kettős jellege a politikai gazdaságtan megértésének a kulcsa. Tehát arról van szó, hogy a kettős jelleg valamilyen formában Marx előtt is ismert volt, Marx csak annyit tett, hogy ezt következetesen alkalmazta a politikai gazdaságtan egészére. (Egy zárójeles megjegyzés: ha valaki kritikai módon neki akar rontani Marxnak, akkor szerintem ezzel a három dologgal kellene kezdenie, mert erről pontosan tudjuk, hogy mit mondott, miért mondta, s mind a hármát magánénak vallotta.)

Miért állítom azt, hogy ez a kettős jelleg csak annyiban marxi, amennyiben ő kritikai módon alkalmazta? Bárki, aki elkezd árurol beszélni, az előbb-utóbb meg fogja állapítani az árurol, hogy az kettős dolog. Egyrészt használati érték, másrészt elcserélhető mindenféle másféle árura is, tehát csereérték. Bárki, aki árurol beszél, idáig mindenképpen el kell, hogy jusson. És ha úgy gondolja, hogy az árut általában munkával állítják elő, akkor ebből önkéntelenül adódik az is, hogy az árut kétféle munka állítja elő: használati értékében a hasznos munka, értékében pedig a különbség nélküli emberi munka tárgyiasul.

De a kritikusok ezt nem szokták figyelembe venni, mert önállóan nem találják meg ezt a tételét Marxnak. Ellenben lehet, hogy most nyitott kapukat döngetek, de ennek ellenére szeretnék egyetlen dolgot egyszer s mindenkorra leszögezni. A közgazdaságtan, nevezésként politikai gazdaságtannak vagy ökonómiának, nem értékmentes tudomány. Tehát amikor Kornai professzor azt mondja, hogy a közgazdaságtan-tudomány reáltudomány, az tévedés. Ezt az állítást egyetlen példával szeretném illusztrálni. Knut Wicksell szerint a szocialisták – főleg Rodbertus, de még inkább Marx – kezében az értékelmélet a fennálló rend elleni rettenetes fegyverré vált. Az új csereérték-elméletnek ezért nem csak absztrakt, elméleti jelentősége volt, hanem elsőrendű gyakorlati és társadalmi érdekévé vált.

Azt meg kell hagynunk, hogy a közgazdaságtan nagyon kényesen ügyel arra, hogy ideológiailag rendben legyen a szénája. Ha valaki árurol beszél, előbb-utóbb annak kettős jellegét is szóba kell hoznia; és még az osztrák iskola jeles képviselői is azt mondták, hogy a javak egy jelentős részét is termelői beavatkozással kell szaporítani, tehát a munka hozzákapcsolódik ehhez a dologhoz, hiszen ekkor már kettős jellegében is megjelenhet a munka. Ezt elkerülendő, figyeljék meg, hogy a modern polgári közgazdaságtan az 1870-es

évektől egyszerűen kiküszöbölte az áru fogalmát a közgazdaságtanból. Vannak javak, jószágok, miegyéb, de áruk elvétele, ha felbukkannak a terminológiában. Ők (a neoklasszikus közgazdászok – *A szerk.*) komolyan vették a dolgot, s így próbálták ezt kezelni.

Kicsit kevésbé ügyesen járnak el a „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” szerzői, mert ők logikai módon a következőképpen cáfolják meg a marxi munkaérték-elméletet. Szerintük, ha elvonatkoztatunk a használati értéktől, akkor mindentől elvonatkoztatunk, és semmi nem marad. Ha azt tesszük, amit Marx tett, akkor éppolyan joggal felállíthatjuk az absztrakt munka kategóriáját, mint az absztrakt hasznosság vagy az absztrakt használati érték kategóriáját. De ezt csak akkor mondhatja már az ember, ha előtte tisztázta azt, hogy Marx súlyosan tévedett abban, hogy az árutermelő munka kettős jellegű. Mert ameddig ez logikailag vagy bármi módon nem cáfoltatott meg, addig az a logikai sor, amit Bence, Kis és Márkus megad, nem állja meg a helyét. Hiszen amennyiben elvonatkoztatok a használati értéktől, akkor nem mindentől vonatkoztattam el, csak a használati értéktől és a használati értéket létrehozó konkrét munkától vagy hasznos munkától, és megmarad az az általában vett emberi munka, ami még értéket is alkothat.

Fontos kérdés, hogy utópikus-e a „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” által vázolt piaciszocializmus-kép. A könyv egyik fejezetében arról van szó, hogy az a bizonyos szocializmuskoncepció, ami még megmaradhat, egyfelől valamiféle munkás-önigazgatás lenne piaci körülmények között. Nemrég volt a lengyel Szolidaritás megalakulásának évfordulója, s ennek kapcsán Kis János kifejtette, hogy a piaci szocializmus, ez a bizonyos harmadik út, utópia. Ebben a tekintetben maximálisan egyetértek Kis Jánossal.